

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि भारतीय स्वातंत्र्य चळवळ

एस.के. खरात

इतिहास विभाग,
मिलिंद कला महाविद्यालय,
नागसेनवन, औरंगाबाद.

"Nationality is a Social feeling It is a feeling of corporate sentiment of oneness which make those who are charged with it feel that they are kith and kin.

Introduction :

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि भारतीय स्वातंत्र्याचा लढा ही बाब ज्या-ज्या वेळी चर्चेला येते. त्यावेळी त्यांनी स्वातंत्र्याच्या चळवळीत भाग घेतला नाही. किंवा इतरांप्रमाणे तुरुंगवास भोगला नाही. ते इंग्रजांच्या सत्तेत सहभागी होते. प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्ष त्यांचा ब्रिटिशांना पाठिंबा होता. त्यामुळे ते राष्ट्रभक्त व राष्ट्रप्रेमी नव्हते. अशी टीका केली जाते. पण ही टीका निराधार असून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची राष्ट्रनिष्ठा उच्च-कोटीची अविचल, स्वाभिमानी होती. ही बाब वस्तुस्थितीला धरून आहे, स्वातंत्र्य चळवळीत ते प्रत्यक्ष सहभागी झाले नसले तरी इंग्रजांची सत्ता जाऊन भारताला स्वातंत्र्य मिळवे या मताचे हाते.

एक दिवस इंग्रजांचे राज्य संपुष्टात येईल आणि भारत स्वातंत्र्य होईल. पण स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर पुढे काय? हा प्रश्न त्यांना वेळोवेळी भेडसावत होता. सामाजिक, धार्मिक, आर्थिक गुलामगिरीत रुतून बसलेल्या दलित-अस्पृश्य समाज घटकाला राजकीय स्वातंत्र्याचा लाभ मिळेल कि नाही. अशी त्यांच्या मनात शंका होती. हजारो वर्षांपासून अन्यायाची झळ सोसणारा अस्पृश्य समाज (Untouchable-Society) त्यांच्या स्वातंत्र्याचे काय? जर देशास स्वातंत्र्य मिळाले पण येथील दूबल घटकास स्वातंत्र्य नसेल समता नसेल तर त्या स्वातंत्र्याचा (देश) काय उपयोग म्हणून बाबासाहेब एकाच वेळी देश आणि समाज

स्वातंत्र्यासाठी परकीय (इंग्रज) आणि एतदेशीय सत्तेशी दोन हात करित होते. ज्या वेळी त्यांना संधी मिळाली. त्या-त्या वेळी इंग्रजांच्या विरोधात विचार मांडल. उदा :- १९३०-१९३२ या कालखंडात झालेल्या तिन्ही गोलमेज परिषदा (Round Table Conference), १९२७-२८ सायमन कमिशन, १९४२. क्रिप्स मिशन ब्रिटिश सरकारशी केलेला वेळोवेळी पत्रव्यवहार इ.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात राजकीय स्वातंत्र्याचे रुपांतर जोपर्यंत सामाजिक स्वातंत्र्यात होत नाही/होणार नाही. आणि या देशात जोपर्यंत सामाजिक लोकशाही प्रस्थापित होणार नाही. तोपर्यंत अस्पृश्य दलिताना न्याय मिळणार नाही. अशी त्यांची धारणा होती. त्यांना ज्ञात होते की, समाज काय किंवा राष्ट्र काय स्वातंत्र्याशिवाय आपला सर्वांगीण विकास करू शकत नाही. म्हणून त्यांनी ब्रिटिश सत्ता असतांना भारताच्या अखंडत्वासाठी ज्या-ज्या बाबी योग्य आहेत त्यांचा स्वीकार केला. उदा. भारत स्वतंत्र झाल्यास येथे कशा प्रकारची शासन व्यवस्था टिकून राहू शकेल. कोणत्या शासन पद्धतीत येथील अस्पृश्य वर्गाचे हित सुरक्षित राहू शकेल. थोडक्यात बाबासाहेब स्वातंत्र्याचा अर्थ केवळ राजकीय दृष्टीकानातूनच व्यक्त करित नाहीत तर त्या मागे व्यापक भूमिका ठेवतात.

सविस्तर विश्लेषण खालीलप्रमाणे — Key Word : Freedom - Movement, Integrity Unitary, Social - Democracy, Ascendency etc.

संशोधनाचा उद्देश :

भारतीय स्वातंत्र्य चळवळ एक अविस्मरणीय घटना असून हा लढा यशस्वी करण्यासाठी महात्मा गांधी, पंडीत जवाहरलाल नेहरू, नेताजी सुभाष चंद्र बोस, डॉ. राजेंद्र प्रसाद, सरदार वल्लभभाई पटेल इ. राष्ट्रीय नेतृत्वाप्रमाणेच डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी आपल्या विचार व कृतीमधून योगदान दिले. हे स्पष्ट करणे त्याचबरोबर स्वातंत्र्य (Freedom) या विषयी त्यांचा दृष्टीकोण विशद करून, सकारात्मक आणि नकारात्मक बाजूचे विश्लेषण करणे. भारतीय समाज परंपराप्रिय असून प्रारंभी पासून वर्ण व जातीव्यवस्थेचा प्रभाव अधिक आहे. परिणामी येथील समाज सुधारणावादी विचारांपेक्षा प्रतिगामी विचार लवकर जवळ करणारा आहे. त्यामुळे निर्माण झालेली समस्या म्हणजे सामाजिक सुधारणा आधी कि राजकीय सुधारणा या पार्श्वभूमीवर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा योग्य युक्तीवाद स्पष्ट करणे. इंग्रजांचे हस्तक नसून विरोधक कसे होते. हे स्पष्ट करणे. या संशोधना मागील हेतू आहे.

संशोधन पद्धती :

या संशोधन विषयासाठी भारतीय स्वातंत्र्य लढा आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी वेळोवेळी ब्रिटिशांच्या विरोधात भूमिका घेऊन मातृभूमी स्वतंत्र करण्यासाठी आपले समर्थन दिले. या संदर्भात प्रकाशित अप्रकाशित शासकीय, अशासकीय प्राथमिक व दुय्यम साधनांचा शोध घेऊन गुणात्मक, व वर्णनात्मक पद्धतीचा अवलंब करून विश्लेषण करण्यात येईल. डॉ. आंबेडकरांनी घेतलेल्या सभा, परिषदांच्या माध्यमातून परकीय सत्तेवर टिका केली. या संदर्भातील भाषणे संग्रह जमा करून वस्तूनिष्ठ पद्धतीने विश्लेषण केले जाईल. शिवाय विषयाची व्यवहार्यता लक्षात घेऊन संशोधन आराखड्याचा उपयोग करण्यात येऊन स्पष्टीकरण देण्यात येईल.

विषय प्रवेश :

भारतीय स्वातंत्र्य लढा हा जगाच्या इतिहासातील अपूर्व अशी बाब असून ब्रिटिश सत्तेच्या विरोधात एतदेशीयांनी जो लढा दिला त्यामध्ये सर्वच जाती—धर्मातील लोकांचा समावेश

होता. स्वातंत्र्यपूर्व काळात मवाळवादी, जहालवादी व क्रांतीकारी असे वेगवेगळे गट निर्माण झाले. सर्वांचा हेतू हा एकच कि मातृभूमीला स्वातंत्र्य मिळाले पाहिजे. त्या दृष्टीने प्रयत्न देखील झाले. दरम्यानच्या काळात १९ व्या शतकाच्या उंबरठ्यावर भारतीय समाजात दोन मत—प्रवाह निर्माण झाले. एक सामाजिक सुधारणावाद्यांचा तर दुसरा राजकीय सुधारणावाद्यांचा अनुक्रमे गो.ग. आगरकर, महात्मा जोतीराव फुले, महर्षी धो. के. कर्वे, वि.रा. शिंदे, म.गो. रानडे, लोकहितवादी, इ. सामाजिक सुधारणा अगोदर व्हाव्यात या मताचे होते. तर लोकमान्य टिळक, वि.दा. सावरकर, लाला लजपतरॉय, बिपीनचंद्र पाल इ. राजकीय सुधारणा अगोदर व्हाव्यात या मताचे होते.

यांतील पहिल्या मतप्रवाहाचा स्विकार डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी केला आणि भारतास स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर येथील सर्व क्षेत्रात उपेक्षित असणाऱ्या वर्गाचा वाटा किती? अथवा त्यांना किती प्रमाणात प्रतिनिधीत्व दिले जाईल. कारण त्यांना येथील समाजाची (उच्च) मानसिकता चांगली माहित होती. टिळकांनी ज्यावेळी असे म्हटले कि, स्वराज्य हा माझा जन्मसिद्ध हक्क आहे, आणि तो मी मिळवणारच टिळकांच्या या भूमिकेला समोर ठेवून बाबासाहेब म्हणतात की, स्वातंत्र्य प्राप्ती करणे रास्त मागणी आहे. जसे ही मागणी अगदी बरोबर आहे. त्या प्रमाणात देशातील समाजाला (उपेक्षित) मात्र स्वातंत्र्य नाही, पुढे म्हणतात, एखाद्या समाजाला स्वातंत्र्य नसेल तर त्या राष्ट्राच्या स्वातंत्र्याचा काय उपयोग? एखाद्या समाजाला पारतंत्र्यात ठेवून विकास करता येणार नाही. शिवाय स्वराज्य मिळाल्यानंतर लोकांच्या आचार विचारात व मनोवृत्तीत आमूलाग्र बदल होणार नसेल तर त्या स्वातंत्र्याला काही अर्थ नाही.

त्याची प्रचिती आज देखील येत आहे. ७९ वर्षांच्या कालावधीत आजही भारतात सामाजिक, असुरक्षितता आहे. ज्या उद्देशासाठी राष्ट्रीय नेतृत्वांनी आपले रक्त सांडले. त्याची किंमत येथील समाजास वाटत नाही. समाजात जात, धर्म, लिंग, भाषा यांच्या आधारावरून, जातीय, धार्मिक दंगली घडवून आणल्या जातात. राजकीय, सामाजिक

गुन्हेगारी व महिलांच्या लैंगिक अत्याचारात दिवसेंदिवस वाढ होत आहे. शिवाय अस्पृश्य, दलित, आदिवासी यांना मानवी अधिकारापासून वंचित ठेवले जात आहे. जातीयवाद व भाषावाद भारतीय लोकशाही पृथ्वील प्रमुख आव्हान ठरले आहे.

महात्मा जोतिराव फुल्यांनी देखील स्वराज्य कोणासाठी? व कशासाठी? असे महत्त्वाचे प्रश्न विचारले होते. शतकानुशतके, ज्ञानाला, सत्तेला, व संपत्तीला पारखे झालेल्या पददलिताना स्वराज्यात सत्तेचा वाटा मिळणार नसेल तर स्वराज्य म्हणजे ब्राह्मणांसारख्या जातींची गुलामगिरी पत्करणे एवढाच त्याचा अर्थ होईल.^३ स्वराज्याचा संकूचीत अर्थ येथे जोतिराव फुल्यांनी व्यक्त केला. जोतिराव फुले यांच्या प्रमाणेच डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर स्वातंत्र्य या घटनेकडे व्यापक दृष्टीने पाहून सर्व समाज घटकास मुक्त श्वास घेण्याची हमी प्राप्त झाली पाहिजे असे मत व्यक्त करतात. दलित वर्गीयांच्या मागण्या योग्य रितीने मान्य झाल्याशिवाय भारतीय स्वराज्याच्या कोणत्याही घटनेला त्यांची संमती मिळणार नाही. (गोलमेज परिषद)

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना याची जाणीव होती की, ब्रिटिश राजवटीत काही प्रमाणात राजकीय सुधारणा होत होत्या पण येथील उच्च-वर्णीय समाजाने आर्थिक व सामाजिक दृष्ट्या मागास भागात घटकांना सदैव मानवी अधिकारांपासून वंचित ठेवले. म्हणून ब्रिटन मध्ये झालेल्या (१९३०-१९३२) या दरम्यान गोपनीय परिषदेत स्वराज्यात अस्पृश्य जातींना काय वाटा असणार आहे. किंवा त्यांना काय लाभ होणार आहे या विषयी स्पष्ट करावे. अशी भूमिका घेतली. म्हणून समाजव्यवस्थेने नाकारलेल्या व्यक्ती व समाजाला राजकीय स्वातंत्र्य त्यांनी कधीच नाकारले नाही. भारतातील सामाजिक आणि सांस्कृतिक स्वराज्य त्याहीपेक्षा खडतर आहे. याची त्यांनी वारंवार जाणीव करून दिली.^४ कारण येथील व्यवस्थेने अस्पृश्य समाजाला कधीही मनुष्यत्वाचे अधिकार प्रदान केले नाही. म्हणून त्यांनी मानव मुक्तीचा लढा हाती घेतला. सिकंदराबाद येथे अखिल भारतीय संस्थांनी शेड्यूल कास्ट

फेडरेशनच्या मंचावरून बोलताना डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात की, The scheduled caste would fight for the independence of the country with great fervour and with greater conviction than others.

स्वातंत्र्य लढ्यात इतरापेक्षा अनुसूचित जातीचे (अस्पृश्य) प्रमाण अधिक आहे. ही एक अभूतपूर्व अशी घटना होय. थोडक्यात भारतीय स्वातंत्र्य लढा अथवा हैद्राबाद मुक्ती संग्राम यामध्ये उपेक्षित घटकांचा सक्रिय सहभाग होता. पण भारतीय इतिहासात त्यांच्या शौर्याची नोंद केवळ जातीयवादी मानसिकतेमूळे घेतली नाही.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर राष्ट्रावादाचे पुरस्कर्ते होते. ज्या ज्या वेळी त्यांच्या लक्षात आले की, परकीय सत्तेकडून येथील समाजावर अन्याय होत आहे. त्यावेळी ब्रिटिश शासनावर टिका केली. उदा. १९१० चा मुद्रण स्वातंत्र्यावरील बंदीचा कायदा चूकीचा ठरवून हा कायदा भारतीय समाजाने विचार व सभा यांच्या स्वातंत्र्याची गळचेपी करणारा आहे.^५ असे मत व्यक्त केले.

इ.स. १९०९ मध्ये ब्रिटिशांनी केलेल्या प्रशासन विषयक सुधारणा कायदा (मोर्ले मिंटो) यावर देखील डॉ. आंबेडकरांनी टिका केली. जसे प्रांतिक सरकारची विधीमंडळे स्वतंत्र दाखवायची नि त्यावर कडक नियंत्रणही ठेवायचे आणि मंत्रीमंडळाचे अस्तित्त्व लोकप्रतिनिधींच्या मतावर अवलंबून ठेवायचे हे विसंगत आहे.^६ अशा प्रकारे इंग्रजांच्या कार्यप्रणालीवर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर टिका करतात आणि भारतीय स्वातंत्र्याचे समर्थन करतात. कि वरिल प्रमाणे विभाजन करणारी सत्ता आम्हाला नको आहे. भारतास स्वातंत्र्य मिळेपर्यंत डॉ. आंबेडकर येथील अस्पृश्य समाजास राजकीय आणि सामाजिक स्वातंत्र्य मिळावे यासाठी प्रयत्न करतात. कारण त्यांना ज्ञात होते की, येथील संकुचीत मानसिकता असलेल्या उच्च जातीय व वर्गाकडून आपणास वरिल अधिकार मिळणे दुरापास्त आहे. म्हणून आपल्या अस्पृश्य बांधवांना राजकीय स्वातंत्र्य परकीय सत्तेपासून आणि सामाजिक स्वातंत्र्य देशातील उच्च जातीकडून मिळवण्यासाठी संघर्ष केला. २७ मार्च १९२० रोजी महाड येथे मानव मुक्तीचा लढा उभारला. त्या

राजकीय स्वातंत्र्यापेक्षा हे स्वातंत्र्य त्यांना महत्त्वाचे वाटे.

सन १९२७—२८ मध्ये भारतीयांना राजकीय सवलती देण्याच्या उद्देशाने सायमन कमिशन भारतात आले. कमिशनसमोर साक्ष देताना डॉ. आंबेडकर म्हणतात, अस्पृश्यांना राजकीय हक्कांची गरज आहे. शिवाय आज जर राष्ट्राला कोणत्या गोष्टीची गरज असेल, तर ती जनतेच्या मनात एक राष्ट्रीयत्वाची भावना निर्माण करण्याची होय. आपण प्रथम भारतीय असून नंतर हिंदू, मुसलमान, सिंधी अशी भावना निर्माण करण्यापेक्षा आपण प्रथमतः भारतीय व नंतरही भारतीयच आहोत. अशी भावना निर्माण केली पाहिजे.^८

या पार्श्वभूमीवर डॉ. आंबेडकरांना भारतीय समाज हा आदर्श समाज म्हणून नावारुपास यावा असे वाटे. कोणत्याची प्रकारची विसंगती अथवा सामाजिक अंतरविरोध येथील समाजास लाभदायक ठरणार नाहीत. त्यांनी आपल्या 'Annihilation of Cast-1936' या ग्रंथात आधी सामाजिक समता प्राप्त झाल्याशिवाय दुसऱ्या कोणत्याही क्षेत्रात आपण स्थायी स्वरूपाची प्रगती करू शकत नाही.^९ पुढे म्हणतात, माझा आदर्श समता, स्वातंत्र्य आणि बंधुभाव यावर आधारलेला आहे. अशा बंधुभावाशिवाय मी समाजाची कल्पनाच करू शकत नाही. आदर्श समाजात पूर्ण समाजाने जाणीवपूर्वक हातभार लावावा असे अनेक हितसंबंध असावेत. इतर प्रकारच्या सामाजिक संस्थांशी संबंध ठेवण्यासाठी अनेक प्रकारची सुलभ पद्धती असावी. दुसऱ्या शब्दात सामाजिक एकसुत्रीकरण झाले पाहिजे. हीच बंधुता आहे व याचेच दुसरे नाव लोकशाही असे आहे.^{१०}

यामागे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा असा हेतू होता की, भारतीय समाजात एक—दुसऱ्या विषयी आदराची भावना निर्माण व्हावी व समतेचे वातावरण निर्माण व्हावे. थोडक्यात समाज व्यवस्था अन्याय, अत्याचार मुक्त असावी, भारताची एकता, अखंडता, व स्वातंत्र्य अबाधित राहावे, यासाठी मोठी समस्या म्हणजे भाषावार प्रांतरचना या साठी तीन अटींची पूर्तता होणे आवश्यक आहे. १. ते राज्य आर्थिकदृष्ट्या सक्षम असावे. २. भाषावार

राज्यांमध्ये घडणाऱ्या गोष्टींचे पूर्वानुमान लावणे आवश्यक ठरते. ३. एक भाषा बोलणाऱ्या सर्वच लोकांचे एक राज्य बनविले जावे काय इ.^{११}

येथे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा स्वातंत्र्याचा व्यापक अर्थ अभिप्रेत होता. केवळ परकीय सत्तांचा अस्त झाला म्हणजे स्वातंत्र्य नसून त्या देशातील प्रत्येकास मुक्त श्वास घेता आला पाहिजे. त्यांच्या प्रयत्नाने भाषावार प्रांत रचनेची समस्या सोडवण्यास मदत झाली.

त्यांना याची जाणीव होती की, मिळालेले स्वराज्य टिकवायचे असेल तर कोणत्याही राज्याचा पाया हा बंधुतेवर आधारलेला असतो. हे बंधुत्व अथवा सहानुभूतीची भावना काय आहे संक्षेपरूपाने सांगावयाचे म्हणजे बंधुत्व म्हणजे एकत्वाच्या सामुहीक भावनेची अनुभूती ती लोकांना आपापसात भाऊ—भाऊ असल्याच्या भावनेची निर्मिती करून देते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात, एक राज्य एक भाषा, या नियमांचा अंगीकार करणे का आवश्यक आहे याचे एक कारण जातीय आणि सांस्कृतिक विरोध नष्ट करणे हा होय.^{१२}

म्हणजे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना असे वाटे कि, मिळालेले स्वातंत्र्य अबाधित व सुरक्षित ठेवायचे असेल तर सर्व समाज घटकांमध्ये व राज्या—राज्यात समन्वय असला पाहिजे. १९४७ च्या अखेरीस पंतप्रधान पंडीत जवाहरलाल नेहरूंनी डॉ. आंबेडकरांना स्वतंत्र भारताच्या मंत्रीमंडळात विधीमंत्रीपद, स्वीकारण्यास आपण तयार व्हाल काय? अशी विचारणा केली तेव्हा स्वातंत्र्याच्या स्थैर्यासाठी व वृद्धीसाठी डॉ. आंबेडकरांनी पंतप्रधानाची विनंती मान्य केली.^{१३} देशाचे पहिले कायदा मंत्री झाले.

हैद्राबाद संस्थानातील आपल्या अस्पृश्य बांधवांच्या अन्यायाला वाचा फोडताना डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात, निजाम हा अस्पृश्य व त्यांच्या भूमीचा शत्रू आहे. अस्पृश्य जाती ह्या भारतभूमीची पहिली लेकरे आहेत. हिंदूस्थानातील इतर काही जातींची हिंद ही जितकी मातृभूमी आहे, तितकीच ती अस्पृश्यांची ही आहे. या मायभूमीच्या मोठेपणासाठी त्यांनी झगडले पाहिजे. मातृभूमीचे स्वातंत्र्य आणि तिचे अखंडत्व कायम ठेवण्यासाठी

त्यांनी जिवा-भावाने लढावयास तयार झाले पाहिजे हिंदुस्थान हे आपले घर आहे. आपले वतन आहे. ही गोष्ट अस्पृश्यांनी कधी विसरता कामा नये.^{१४}

संक्षेपाने असे म्हणता येईल कि, डॉ. आंबेडकर यांनी भारतीय स्वातंत्र्य लढा यशस्वी होण्यासाठी प्रसंगी महत्त्वाचे योगदान दिले आहे.

सारांश :

भारतीय स्वातंत्र्याचा लढा व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर या संदर्भात भारतीय समाजात उलट-सुलट प्रतिक्रिया निर्माण होत असतात. पण तत्कालीन परिस्थिती समोर ठेवून त्यांनी भारताच्या स्वातंत्र्याचे तर समर्थन केलेच इतकेच नव्हे तर ब्रिटिश शासनाच्या विरोधात जाऊन भारतीय नागरिकांच्या हक्कांसाठी लढा दिला. सर्वांत मोठी भूमिका म्हणजे स्वातंत्र्याच्या नंतर भारतात निर्माण होणारी संघर्षाची स्थिती नियंत्रणात ठेवण्यासाठीचे त्याचे प्रयत्न कौतुकास्पद बाब आहे. उदा. स्वातंत्र्यानंतर संस्थानांचा भारतीय संघराज्यात विलीन करण्याचा प्रश्न, भाषावार प्रांतरचना, भारताचे संविधान, शिवाय पंडीत नेहरुंच्या अंतरीम मंत्रीमंडळामधील त्यांची भूमिका वैशिष्ट्यपूर्ण अशी राहिली आहे. दुसरी गोष्ट अशी की त्यांनी स्वातंत्र्या दरम्यान सामाजिक सुधारणेला अग्रक्रम दिला. तो देखील योग्यच होता, त्यास देखील सामाजिक मानसिकता कारणीभूत होती.

थोडक्यात या आणि इतर बाबी लक्षात घेता डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी स्वातंत्र्यासाठी योगदान दिलेच पण अखंड भारताच्या निर्मितीसाठी त्यांचे कार्य सदैव प्रत्येक भारतीयाच्या लक्षात राहतील असे आहे.

संदर्भसूची :

१. डॉ. शरणकुमार लिंबाळे, प्रज्ञासूर्य, (भालचंद्र, फडके यांच्या लेखातून पृ. ८१) दिलीप राज प्रकाशन, शनिवार पेठ, पूणे ३०, प्र. आवृत्ती १० जून १९९१.
२. कित्ता... पृ. क्र. ८१
३. कित्ता... पृ. क्र. ८२ (गंगाधर पानतावणे यांच्या लेखातून)
४. कित्ता... पृ. क्र. ९१
५. डॉ. शेषराव नरवडे, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि हैद्राबाद संस्थान, निर्मल प्रकाशन, नांदेड, द्वितीय आवृत्ती १७ सप्टेंबर २०११, पृ. क्र. ६१, संपादक डॉ. गंगाधर पानतावणे.
६. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, अभिवाद ग्रंथ प्रकाशक - आयुक्त म.न.पा. औरंगाबाद प्रथम आवृत्ती - २००७, पृ.क्र. १४ (डॉ. रावसाहेब यांच्या लेखातून)
७. कित्ता... पृ.क्र. १४.
८. कित्ता... पृ.क्र. १७
९. डॉ. बी.आर. आंबेडकर, जातीसंस्थेचे उच्चाटन, १९३६ रोडगे प्रकाशन, लष्करी बाज. आंबेडकर कॉलनी नागपूर. ४४००१७, पृ.क्र. १६.
१०. कित्ता... पृ.क्र. ४१.
११. डॉ. बी. आर. आंबेडकर, भाषावार प्रांतरचना, रोडगे प्रकाशन, नागपूर ४४००११, पृ. क्र. ४, ५.
१२. कित्ता... पृ.क्र. १४.
१३. उपरोक्त संदर्भ क्र. ५, पृ.क्र. ६४.
१४. कित्ता... पृ.क्र. ६८.